

oorkonder, en met hetzelfde dictaat, geeft wel de juiste maand: zou die juist mikken? — In document '1224.08.21', 4, staat er bij dezelfde oorkonder 'juli' waar het 'juni' zou moeten zijn volgens noot *h*. En nog verrassender. In beide bewaarde originelen van document '1224.06.16' is in beide gevallen in de datum het woord 'juli' geschreven door een andere hand en/of met een andere stijl (het eerste is opgemerkt, pagina 15, noot *n*, het tweede niet). Ik heb voor al deze vragen geen pasklare oplossing, maar er lijkt een systeem, zelfs manipulatie, achter te steken. Wat ik zou wensen is dat de uitgever hier de kans niet onbenut zou laten om al deze gegevens, die nu verspreid liggen, eens samen te brengen. Er is een begin van oplossing in document '1224.08.21', 2. Ik beweer niet dat de stukken onecht zijn, maar de 'fouten' met de data lijken niet onschuldig.

Moge uit deze kritische opmerkingen mijn diepe erkentelijkheid voor het werk van de Gelderse diplomatenploeg gebleken zijn.

W. Prevenier

L. Breure, *Doodsbeleving en levenshouding. Een historisch-psychologische studie betreffende de Moderne Devotie in het IJsselgebied in de veertiende en vijftiende eeuw* (Dissertatie Utrecht, 1987, Middeleeuwse studies en bronnen V; Hilversum: Verloren, 1987, 298 blz., f46,-, ISBN 90 6550 2114).

Wellicht tot verbazing van velen blijft de Moderne Devotie een geliefd onderzoeksterrein voor mediëvisten uit de Lage Landen. In het Utrechtse proefschrift van Leendert Breure wordt op het gebied van de studie van de Moderne Devotie aangetoond hoe men nog tot nieuwe resultaten kan komen door sinds lang bekende bronnen (klooster- en huiskronieken en gebundelde biografieën) opnieuw te bevragen met behulp van recent verworven inzichten en onderzoeksmethodes.

De auteur had voordien al enkele keren zijn oorspronkelijke werkwijze toegelicht, onder meer op het Nijmeegse Geert Grotecongres van 27-29 september 1984, in een bijdrage achteraf in de congresbundel gepubliceerd als 'Het devote sterven als menselijke ervaring', *Ons Geestelijk Erf*, LIX (1985) 457-469. Breure publiceerde toen de voorlopige resultaten van een bronnenonderzoek aan de hand van met de computer samengestelde woordenlijsten en frequentietellingen. En ook in de CIP-gegevens van zijn dissertatie wordt vermeld dat zijn boek onder de trefwoorden 'Moderne Devotie/computertoepassing in de historiografie' moet worden opgenomen. Uit het 'voorwoord' (3-4) wordt duidelijk dat de auteur zich heel wat moeite heeft getroost om allerlei computertechnieken onder de knie te krijgen. Een en ander heeft blijkens zijn curriculum vitae (291) resultaten gehad voor zijn verdere loopbaan. Daar staat tegenover dat in het boek, waarvoor in 'een betrekkelijk lange periode het bijbehorende onderzoek is verricht' (3), nauwelijks 40 pagina's (218-252, 269-274) worden besteed aan de computeranalyse van bronteksten met de resultaten daarvan 'in het perspectief van de historische ontwikkeling'. Daarbij is dan nog een wijdlopende inleiding meegerekend. Hier dient benadrukt dat de auteur pionierswerk heeft verricht. Er is sprake van teksten 'die integraal op ponskaarten dienden te worden overgebracht' (3) en van een door hem met veel moeite ontworpen programma-pakket *Histora*. Dit programma-pakket was door de auteur al gedurende enkele jaren ontwikkeld, toen vanaf 1980 over heel de wereld het *Oxford Concordance Program* voor de analyse van teksten werd verspreid (238-239). Dit alles noopt ons tot de bedenking of al die inspanningen werkelijk

de moeite hebben geloond. Door in de definitieve versie van zijn boek slechts een beperkte plaats in te ruimen voor de computeranalyse van historisch bronnenmateriaal erkent Breure overigens impliciet dat mentaliteitshistorisch onderzoek niet uitsluitend op een dergelijke aanpak gebaseerd kan zijn.

Breure was dan ook gedwongen zijn onderzoek over een andere boeg te gooien. De doodsbeleving bij de Moderne Devoten wordt geplaatst in een bredere context: 'de constitutie van het zelf', met andere woorden de vorming van de religieuze persoonlijkheid van het individu binnen de religieuze gemeenschap. Breure erkent hier uitdrukkelijk (4 en 38) geïnspireerd te zijn door een artikel van A. G. Weier uit 1984. Een en ander heeft met zich gebracht dat Breures boek het resultaat is van langdurig onderzoek dat op nogal korte termijn in een definitieve vorm is gegoten.

De lezer wordt daardoor geconfronteerd met verschillende aandachtspunten: er is de bekende, vooral Franse historiografie met betrekking tot de doodsbeleving in de middeleeuwen (Ariès, Chiffolleau, Lorcin, Vovelle), en de bestaande literatuur en de bekende bronnen met betrekking tot de Moderne Devotie. De houding van Geert Grote en de Moderne Devoten ten opzichte van de doodsbeleving, praktisch geïllustreerd door het stervensproces van Lubbert ten Bosch, wordt vergeleken met de bevindingen van Chiffolleau, die een band heeft gelegd tussen de groeiende onzekerheid, het individualiseringsproces en de doodsbeleving in de middeleeuwse steden (11-76). Vervolgens wordt uitvoerig ingegaan op 'de constitutie van het zelf', waarbij de aandacht voor de doodsbeleving, zoals die in de vorige bladzijden aan de orde kwam, enigszins op de achtergrond raakt. Mede door de nogal ambitieuze aanpak van de auteur konden bepaalde gedeelten niet diepgaand worden behandeld. Zo is het korte hoofdstuk 4 'Mensbeeld en levensdoel', gebaseerd op het werk van Gerard Zerbolt van Zutphen, eigenlijk overbodig, zeker sinds de (ook door Breure geraadpleegde) uitvoerige studie van G. H. Gerrits (1986). Hoofdstuk 5 over 'Gezag, gehoorzaamheid en zelfcorrectie' is zeer uitgebreid en interessant, maar heeft voor het overgrote deel weinig met het eigenlijke onderwerp te maken. In hoofdstuk 6 'Beeld, projectie en personificatie' komt de doodsbeleving wel weer uitgebreid aan de orde. In dit hoofdstuk is de auteur op zijn best. Op overtuigende manier weet hij hier de samenhang tussen de levensvisie van de Moderne Devoten, hun doodsbeleving en de meer algemene laatmiddeleeuwse mentaliteit op dit gebied te schetsen. Hoofdstuk 7 'De beschrijving van de religieuze persoonlijkheid' bevat de hier boven al vermelde computeranalyse van bronteksten. Een doorgedreven vergelijking tussen het werk van Johannes Busch en dat van Jacobus de Voecht bracht belangrijke verschillen tussen beide werken aan het licht. Bij Busch is sprake van een meer inwendige, emotionele en rijkere devotie dan bij De Voecht, die bijna uitsluitend aandacht heeft voor de formele kant van de vroomheidsbeleving. Het blijft mijns inziens een open vraag of hier sprake is van een historische verschuiving binnen de Moderne Devotie, zoals de auteur stelt, dan wel van twee kroniekschrijvers met een verschillend invoelingsvermogen.

Het laatste hoofdstuk 'Samenvatting en conclusies' geeft op heldere wijze de onderzoeksresultaten weer. Breure kon zijn onderzoek situeren binnen de huidige actuele historiografie van de doodsbeleving in de middeleeuwen. Hij heeft ernstig gepoogd de religieuze persoonlijkheid van de Moderne Devoten te reconstrueren. Vooral via een psychologische analyse van hun doodsbeleving als uitingsvorm van deze religieuze persoonlijkheid is hij daar ook enigszins in geslaagd. Dat is geen geringe verdienste. Daar staat tegenover dat het langdurige experimentele onderzoek dat aan deze studie is voorafgegaan niet de verhoopde resultaten heeft opgeleverd. Om toch tot een bevredigend resultaat te komen moest Breure op korte termijn voor een andere

aanpak kiezen. Daardoor zijn sommige hoofdstukken te breedvoerig en te weinig geïntegreerd in het geheel van de studie.

N. Geirnaert

R. Th. M. van Dijk, *De constituties der Windesheimse vrouwenkloosters vóór 1559. Bijdrage tot de institutionele geschiedenis van het kapittel van Windesheim* (Dissertatie Nijmegen; 2 dln., Middeleeuwse studies Band III-1 en III-2; Nijmegen: Centrum voor Middeleeuwse Studies, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1986, xv + 944 blz., f180,-, ISBN 90 800063 3 5).

In een van de omvangrijkste proefschriften die mij ooit onder ogen zijn gekomen heeft Van Dijk op uitputtende wijze een uitgave verzorgd van de tekst van de *Constitutiones monialium* die, gebaseerd op de tussen 1432 en 1434 herziene tekst van de *Constitutiones Capituli Windeshemensis* — waarvan de *Constitutiones monialium* in hoge mate zelfs de 'vrouwelijke versie' zijn—vóór 1443 werd opgesteld en die onder andere is te vinden in een in 1448 voltooid handschrift uit de verzameling van de Universiteit van Bonn, dat op overtuigende gronden (hoofdstuk 4.1, 716-723, in het bijzonder 722-723) door Van Dijk als zuiverste tekstbron is gekozen.

De eigenlijke tekstituitgave vormt na die verantwoording van de bronkeuze het slotgedeelte van het boek (hoofdstuk 4.2, 726-833). Het is alleen al uit het noemen van de paginanummers duidelijk, dat er heel wat is voorafgegaan aan het verwezenlijken van wat in de inleiding als doel van het onderzoek wordt genoemd: 'eerst en vooral de bezorging van een kritische editie van de *Constitutiones monialium* ... binnen het kapittel van Windesheim' (8).

Van Dijk wilde namelijk niet volstaan met louter een teksteditie, maar wenste de tekst in zijn historische context te plaatsen. Daarbij zag hij zich gesteld voor de opgave een antwoord te formuleren op vragen naar ontstaan en overlevering van de tekst (hoofdstuk 1, 13-200) — waarbij uitgebreide beschrijvingen van de geraadpleegde handschriften een belangrijke plaats innemen (105-193),—de bronnen daarvan en de wijze waarop die bronnen werden gehanteerd (hoofdstuk 2, 201-537) — waarbij het overzicht van het gebruik van bronnen aan de hand van de indeling van de uiteindelijk uitgegeven constituties (292-523) het 'pièce de résistance' vormt dat in nauwe samenhang met die uitgegeven tekst moet worden gelezen —, en de receptie van de tekst (hoofdstuk 3, 539-715). Elk van deze drie hoofdstukken wordt afgesloten met een 'besluit', waarin het daaraan voorafgaande betoog kort wordt samengevat, terwijl ook het geheel nog eens in een 'samenvatting en nabeschuiving' (835-852) wordt geëvalueerd. Het boek wordt afgesloten met een bronnenoverzicht (856-866), een literatuuropgave (867-891), een viertal indices (893-907), een samenvatting in het Duits (909-927), een curriculum vitae (928) en een bijlage met *facsimilia* van handschriften (930-944).

Het is onmogelijk, in kort bestek de rijkdom van dit werk recht te doen. Het zal wel duidelijk zijn, dat hier geen sprake is van een eenvoudige bronnenuitgave, maar dat we hebben te maken met een veelomvattend werk, waarin naar aanleiding van die uit te geven bron tal van kwesties aanhangig worden gemaakt, die kleven aan de geschiedenis van de Moderne Devotie in het algemeen en de Windesheimer congregatie, het kapittel van Sion, dat van Venlo en enkele losstaande gemeenschappen in het bijzonder.

Hoe breed de auteur zijn opdracht dientengevolge opvatte, blijkt al meteen uit het eerste hoofdstuk, waarin naar aanleiding van de Windesheimse constituties een overzicht van ontstaan en groei van de Windesheimse congregatie is te vinden en de schrijver zich genoodzaakt voelt, een overzicht te geven van de inhoud van de regels voor mannenkloosters, vooral omdat er geen